

Христина КАРПОВЕЦЬ,
Національний університет
«Острозька академія»

ДО ПИТАННЯ ПРО АСИМІЛЯЦІЮ ЗА МІСЦЕМ І СПОСОБОМ ТВОРЕННЯ

Предметом нашого аналізу є давно відоме і, як видається на перший погляд, вивчене явище звукового мовлення – асиміляція. Це вид комбінаторних змін звуків: артикуляційне уподібнення звуків один одному в межах слова або словосполучення [7, с. 33].

Відповідно до програми з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів мовна і мовленнєва змістові лінії – головні, вони визначають безпосередній предмет навчання, його структуру, супроводяться вимогами до навчальних досягнень учнів, кількістю годин, виділених на засвоєння їх, а дві інші (соціокультурна й діяльнісна) є засобом досягнення основної освітньої мети. Засвоєння мовного й мовленнєвого змісту програми – важлива умова формування спеціальних компетентностей (мовної, мовленнєвої, комунікативної), запорука та показник загального особистісного розвитку учня [3, с. 4]. Тому *актуальність дослідження* зумовлена потребою з'ясувати фонетичні закони мови під час щорічного повторення вивченого матеріалу в загальноосвітній і вищій школах, а також прямою реалізацією цих законів в усному мовленні.

Специфіку фонемного та звукового складу мови досліджували О. Курило, Бодуен де Куртене, О. Потєбня, О. Синявський, Є. Тимченко, М. Трубецької, Л. Щерба та ін. Специфіку модифікацій у системі вокалізму та консонантизму висвітлено в роботах М. Жовтобрюха, С. Карамана, Н. Тоцької. Наша мета – з'ясувати особливості асиміляції за місцем і способом творення, розглянути й уточнити класичний термінологічний апарат, що стосується цього явища.

Традиційно виокремлюють такі види асиміляції: *за глухістю* (легко – [л ́ е х к о], нігті – [н' і х т' і] тощо), *за дзвінкістю* (вокзал – [в о г з а л], мольба – [м о л о д' б а], як же – [j а г ж е] та ін.), *за м'якістю* (свято – [с' w' а т о], танцювати – [т а н' ц' у w' а т и] тощо), а також *за місцем і способом творення* (сміється – [с' м' і j е ц' : а], тітці – [т' і ц' : і], турбуєшся – [т у р б' у j е' с' : а] та ін.).

Нашу увагу привернув саме цей останній різновид – асиміляція за місцем і способом творення. В основі такої зміни звуків у мовленнєвому потоці лежить взаємодія «шиплячий + свистячий = два свистячі» (у річці – [у_р' і ц' : і]), «свистячий + шиплячий = два шиплячі» (розчистити – [р о ж ч і с т и' е т и] ([р о ш ч і с т и' е т и] за умови швидкого темпу мовлення)), «проривний + свистячий або шиплячий = свистячий або шип-

лячий (відповідно)» (квітці – [к v' і ц' : і], відчияти – [v' і д' ж ч и' е н' а т и] ([v' і ч : и' е н' а т и] за умови швидкого темпу мовлення)). Як бачимо, взаємодіють звуки, що мають різні характеристики за способом творення: *свистячі* – звуки, у вимові яких повітряний струмінь проходить крізь щілину, вдаряється об верхні різці й дає різкий шум, що нагадує свист [6, с. 77]; *шиплячі*, названі так за акустичною ознакою шипіння, яке утворюється внаслідок проходження повітряного струменя крізь відповідні щілини [6, с. 78]; *проривні (зімкнені)* – звуки, під час вимови яких кінчик язика разом із передньою спинкою впирається у верхні зуби та початок альвеол, а тильна частина язика притискується до нижніх зубів. Сильний повітряний струмінь розриває зімкнення між передньою частиною спинки язика і верхніми зубами (з нижнім краєм альвеол), завдяки чому утворюється характерний шум [6, с. 75].

Більшість науковців, зокрема й автори академічного видання [1], [4], [5], [6], погоджуються, що до поданого переліку (тобто до проривних, свистячих і шиплячих) належать такі звуки: [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [ж], [ч], [ш], [д ж]. Усі вони за місцем творення є передньоязиковими, до яких також належать [д з], [д ж'], [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'].

Окремі дослідники зазначають, що пом'якшені приголосні, які класично вважають передньоязиковими, належать до середньоязикових. Наприклад, М. Кочерган обґрунтовує свою позицію, переходячи від характеристики звуків за місцем творення до аналізу їх за твердістю/м'якістю, тобто відмінним від нашого способом: «М'які, або палаталізовані, звуки відрізняються від твердих тим, що під час їх творення відбувається артикуляційний зсув у напрямку до середнього піднебіння. Саме тому всі середньоязикові є м'якими: [j], [л'], [н'], [с'], [т'] та ін.» [2, с. 117]. Якщо цей мовознавець залишає перелік відкритим, то М. Жовтобрюх обмежується кількома звуками, зазначаючи, що за місцем творення приголосні розподіляють на губні, передньо-, середньо-, задньоязикові й горловий, або фарингальний [г]. До середньоязикових науковець залічує [j], [д'], [т'], [н'], [л'], утім не пояснює критеріїв, за якими відбирає саме ці звуки, хоча вони, крім [j], зазвичай належать до передньоязикових [1, с. 121]. На нашу думку, ознаки повноцінного м'якого звука [j] не властиві жодному іншому, що зумовлено специфікою мови та її звукового втілення в мовленні.

Логічним видається питання: чому говори-мо про асиміляцію за місцем і способом творення, якщо під час взаємодії звуків беремо до уваги тільки манеру творення звука? Вважаємо, про місце творення доречно говорити в тому разі, коли йдеться про асиміляцію за глухістю, оскільки тоді передньоязиковий [т] впливає на глотковий [г] і, оглушуючи цей останній звук, перетворює його на задньоязиковий [х]: дьогтю – [д'ó х т'у], вогко – [w ó х к о]. Проте не розглядаємо зміну термінологічного апарату як необхідність, оскільки у процесі асиміляції провідну роль відіграють характеристики звуків за дзвінкістю/глухістю.

Якщо ж йдеться про явище, коли звуки зазнають змін у характеристиці «свистячий/шиплячий» або «шиплячий/свистячий», то прийнятним видається поняття «асиміляція за способом творення», адже відбувається модифікація звука саме за такою ознакою.

Дисонанс у термінологічному апараті фонетичної науки спонукав нас до пошуку відповіді на питання, винесене у заголовок. У результаті доходимо двох висновків: 1) або така назва різновиду асиміляції (за місцем і способом творення) – данина лінгвістичній традиції, яка, усталившись упродовж тривалого періоду розвитку мови, на сучасному етапі має властивість аксіоматичного твердження, 2) або ж незначну зміну характеристики звуків за місцем творення фіксують у межах досліджень експериментальної фонетики, зокрема за допомогою найточніших методів плато-, рентгено- чи осцилографування. Схиляємося більше до першого варіанта. Якщо розглядати другий, то незрозуміло, чому асиміляцію за глухістю не називають асиміляцією за глухістю і місцем творення, коли цей факт є очевиднішим, оскільки його можна простежити без спеціального обладнання для фонетичних досліджень.

Література

1. Жовтобрюх М. Курс сучасної української літературної мови: підручник для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів / М. Жовтобрюх, Б. Кулик. – 3-тє вид. – К.: Рад. школа, 1965. – 423 с.
2. Кочерган М. Вступ до мовознавства: підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. Кочерган. – К.: ВЦ «Академія», 2001. – 368 с.
3. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова; Українська література. 5–9 класи. – К.: ВД «Освіта», 2013. – 160 с.
4. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1969. – 436 с.
5. Сучасна українська літературна мова: підручник. – К.: Вища школа, 2002. – 439 с.
6. Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія / Н. Тоцька. – К.: Вища школа, 1981. – 183 с.
7. Українська мова: енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Книжки, подаровані редакції

Шуляр В. Урок літератури в умовах 12-річної школи: 5–9 класи: методичний посібник / В. Шуляр. – 2-ге вид. – Миколаїв: Іліон, 2008. – 284 с.

У методичному посібнику запропоновано технологічну концепцію сучасного уроку літератури в умовах 12-річної школи для 5–9 класів. Автор подає свій варіант класифікації уроків літератури, архітекτονіку та змістове наповнення. Уперше розроблено нові різновиди уроку літератури: настановчо-мотиваційний – увідний, представлено його модель.

Науково-теоретичне обґрунтування методики й технології уроку літератури органічно поєднано з численними прикладами за програмою літератури для 12-річної школи. Запропоновано власний погляд на засоби навчання для учня-читача (посібниково-хрестоматійний довідник читача з літератури) та хрестоматію з методики літератури для студента та вчителя-практика.

Запропоновані матеріали можуть стати в пригоді викладачам, досвідченому або молодому вчителю літератури.

Для студентів і викладачів вищих педагогічних навчальних закладів, а також учителів загальноосвітніх середніх навчальних закладів, методистів.